

MUALLİM-İ SANÎ'NİN TEMEL GAYESİ: DİN- FELSEFE UZLAŞTIRMASI

Benazir KARUÇ*

Özet

Din-felsefe münasebeti İslâm düşünce geleneğinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Müslüman düşünürlerin bu alanda getirmiş olduğu çözüm ve öneriler, İslâm düşüncesinin en özgün yönlerinden biridir. Ünlü Türk-İslâm düşünürü Fârâbî, bu münasebet adına önemli çalışmalar yapmış ve kendisinden sonra gelecek birçok düşünür için takip edilecek bir yol çizmiştir.

Biz, burada Fârâbî'nin bu meseleyle ilgili çalışmalarını “*Din-Felsefe Münasebeti*” başlığı altında, ana hatlarıyla ele almaya çalışarak İslâm düşüncesindeki yerini belirlemeye çalıştık.

Anahtar Kelime: Fârâbî, din, felsefe, İslâm, Yunan.

THE FOUNDATION OF MUALLIM-SAN SAN: RELIGION- PHILOSOPHY CONSULTATION

Abstract

Religion-philosophy is an important place in the tradition of Islamic thought. The solutions and suggestions brought by Muslim thinkers are one of the most original aspects of Islamic thought. Famous Turkish-Islamic thinker Fârâbî has made important studies on behalf of this relation and has paved the way for many thinkers who will come after him.

We have tried to determine the place of Islamic thought by trying to address the work of Fârâbî on this subject under the title of "Religion-Philosophy Relativity".

Keywords: Fârâbî, religion, philosophy, Islam, Greek.

* Benazir Karuç, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Türk-İslâm Felsefesi Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, benazir.karuc@gazi.edu.tr

GİRİŞ

İnsanlık tarihi boyunca asıl gaye, hakiki ve gerçek olan bilgiye ulaşmak olmuştur. Hakikatin bilgisine ulaşmanın peşinde olan felsefe de bu bağlamda hakikat arayışıdır. Felsefe, Antik Yunan'da hem dinin hem de toplumsal kabul ve inançların eleştirilmesiyle başlamıştır. İlk Yunan düşünürlerinin tamamen doğal ve rasyonel bir yapıda felsefeye yönelmelerinde bu durumun etkili olduğu söylenebilir. “Yunan düşünürlerinin hem filozof hem teolog olduklarını, bizim için bu gün mevcut olan felsefe, bilim ve din ayrımının onlarda var olmadığını, onların ana özelliklerini oluşturan şeyin, geleneksel dinin artık cevap vermediği dinsel taleplere, deneysel ve akılsal malzemeyi kullanmak suretiyle cevap vermek olduğu ileri sürülmektedir.” (Arslan, 2006:69) Yani onlar, dini yapıları yetersiz bularak farklı arayışlara girmiş ve din üzerinden felsefi bir gelenek inşa etmişlerdir. Böylece dini eleştirerek kendini var eden İlkçağ felsefesi, orta çağda din ile iç içe girmiş, dinsel inançları temellendirmek için kullanılmıştır. (Arslan, 2006:69) Bu da tabii olarak yeni problemlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Din ve felsefenin iç içe girmesi bazı çevrelerce kabul gören bir durum olmakla birlikte bazıları tarafından da bu iki alan sürekli ayrı tutulmaya çalışılmıştır. Temelde birbiri ile benzer yönleri olsa da birçok yönden farklılık arz eden bu iki disiplin ile ilgili birçok tartışma ortaya çıkmıştır. Gerek batı gerekse de doğu felsefelerinde din-felsefe münasebeti önemli bir yer teşkil eder.

İslâm dini temelleri üzerine kurulu olan İslâm felsefesinde de bu meseleye ayrıca kıymet verilmiştir. Özellikle din ve felsefenin toplumda yaygın olduğu bu çevrede birbirinden ayıramayacak nitelikte olan bu iki disiplinin uzlaştırılmasına fazlasıyla kıymet verilmiş ve Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Rüşd gibi meşşâî gelenekteki düşünürler bu iki alanı uzlaştırmakla kalmamış eserleri ile de bunu daha sistematik hale getirmeye çalışmışlardır.

Bu çalışmada asıl amacımız temel anlamda din-felsefe münasebetinin İslâm dünyasındaki gelişimi ve özellikle Fârâbî'nin din ve felsefe münasebeti adına yapmış olduğu katkılara değinmektir. Bu bağlamda din-felsefe münasebetine öncelikle düşünce tarihi içerisindeki yerine değindikten sonra İslâm dünyasında bu konuda en önemli isimlerden biri olan Fârâbî'nin görüşleri üzerinde durulacaktır.

1. FÂRÂBÎ'DE DİN-FELSEFE MÜNASEBETİ

Düşünce tarihi içerisinde din-felsefe münasebeti uzun bir geçmişe sahiptir. Her dönem bu iki disiplin arasında şekli ne olursa olsun bir ilişki bulunmuştur. Her devir bu münasebeti kendi şartlarına göre izah etmiş ve doktrinlerini bu bağlamda şekillendirmiştir. Bu iki sistemle ilgili çalışmalar birini diğerine tercih etmek niyetiyle yapılmış değildir. Tam tersine bu alanda yapılan çalışmalar bu ayrımı ortadan kaldırmak adına yapılmış çalışmalardır.

Din ve felsefe arasında, yöneldikleri amaç bakımından bir benzerlik vardır. Her ikisi de varlık ve değer bakımından en temel olanı bulmaya çalışır. Evreni ve insanı anlama ve açıklama çabası içindedirler. Ancak din ve felsefe arasında kaynakları ve yöntemleri bakımından farklılıklar vardır. Din de ortaya konan bilgiler vahiy yoluyla Tanrı'nın gönderdiği elçiler vasıtasıyla iletilir. Felsefe de ise doğrulara akıl ve akıl yürütme yoluyla ulaşılır. Din kaynağı bakımından ilahi bir kaynaktan gelirken, felsefe ise insan ürünüdür. Yine din değişmeye kapalıdır ve kesinlikle kuşkuya yer yoktur. Bu yüzden de temel kural ve emirlere iman gerekir. Felsefe ise soru sorar, şüphe eder, eleştiriye açıktır. Bu sayede sürekli yeni bilgiler ortaya koyar ve değişir.

Benzer yönlerinin yanı sıra birçok farklılığı da beraberinde getiren ve düşünce tarihinin en köklü problemlerinden olan din-felsefe münasebeti, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi iki büyük semavi dinin temel konularından birini oluşturduğu

gibi, İslâm düşünce tarihinde ve özellikle İslâm felsefesi geleneği içerisinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Hatta diyebiliriz ki, İslâm felsefesinin en orijinal yönü, din-felsefe münasebeti çerçevesinde getirmiş olduğu açıklama ve çözümlerdir.

Felsefi düşünce İslâm dünyasında pek çok gelenek içerisinde ve uzun yıllar boyunca var olmuştur. İslâm felsefesinin tarihi neredeyse İslâm kadar geriye götürülebilir. İslâmiyet'in ilk yıllarında sistematik anlamda bir felsefeden söz edilemeye de felsefi sayılabilecek kelimî tartışmalar hicretten iki yüzyıl sonra başlamıştır. İlk dönem daha ziyade tıp, geometri, matematik ve astronomi gibi ilimler ön planda iken, özellikle 750-1258 yılları arasında Süryani, İran-Hint ve Yunan ilimleri ve felsefeleri önem kazanmış ve böylece ilmi faaliyetler bu yönde ilerlemiştir. (Sunar, 2004:42) Yeni dinin etkisiyle bu gelişmeler İslâm coğrafyasında tabii olarak dini bir kisveye bürünmüştür. Çünkü bu coğrafyada fazlasıyla etkili olan dini gaye tabii olarak hem felsefe hem de diğer birçok disiplinde etkili olmuştur.

İslâm düşünce tarihinin en canlı ve dinamik tartışma alanlarından biri kuşkusuz din-felsefe münasebetidir. Birçok düşünür tarafından bu mesele ele alınarak, özellikle de İslâm düşünürleri tarafından uzlaştırılma yoluna gidilmiştir. Bu çaba içerisinde olan en önemli düşünürlerden biri de kuşkusuz Türk-İslâm düşünürü Fârâbî'dir. Fârâbî'den önce felsefi anlamda belirli çalışmalar yapılmış olsa da onunla birlikte İslâm dünyasındaki felsefe, çok daha ileri bir düzeye ulaşmıştır.

İslâm dünyası, dini yayma gayesiyle çıkmış oldukları fetihlerle birçok kültürle tanışma fırsatı bulmuştu. Bu vesileyle felsefe de İslâm dünyasına girmiş oldu. Düşünürler bir yandan yeni dini anlatmaya çalışırken bir yandan da karşı saldırılara karşı dini korumaya çalışıyorlardı. Bunu yaparken kendi sistemlerini daha sağlam bir zemine oturtmak adına onların kaynaklarından yararlanarak tabiri caizse kendi dilleriyle onlara cevap veriyorlardı. Böylece din ve felsefe

birbirine karşıt olan iki şeyden öte birbirine ihtiyacı olan ve birbirini tamamlayan iki disiplin olarak kullanılıyordu.

Felsefenin İslâm dünyasına girmesiyle birlikte farklı bir dönem başladı. Ancak felsefenin batı kaynaklı olduğu görüşünden dolayı birçok eleştirinin de hedefi olan felsefe, özellikle dindar çevreler tarafından pek hoş karşılanmadı. Buna rağmen Fârâbî ve İbn-i Sînâ gibi isimler felsefeye fazlasıyla kıymet vererek özellikle din ile uzlaştırmaya çalışmış ve felsefenin İslam dünyasında kabulünde önemli bir rol oynamışlardır.

İslâm ilim çevresi, rakip kültürlerin yeni dine kendi tecrübeleri nispetinde açık olacağını bildikleri için gelmiş oldukları entelektüel çevreyi de göz önünde bulundurarak İslâm geleneği içerisinde onlara yeni bir kimlik vermenin imkânlarını arıyordu. (Şeker,2012:7-8) Bunu yaparken doktrinlerin özüne zarar vermeden ve İslâm inanç esaslarına aykırı bir durum oluşturmadan, hatta görüşler ele alınırken, Müslüman olan ya da olmayanlar şeklinde bir ayırım yapılmadan kendi içerisinde tutarlı bir sistem oluşturulmaya çalışılıyordu. Onlar hem dini hem de düşünce mirasını fazlasıyla önemsiyorlardı.

Kısacası, Fârâbî, gerçek felsefi bilginin temellendirilmesi adına gösterdiği bu çabanın yanı sıra dini bilginin felsefi düşünce ile olan ilişkisini de kurmaya çalışmaktaydı. Çünkü İslâm toplumunda hayatın en temel unsuru din olduğundan felsefenin kabul görmesi, düşünürlerin ciddi anlamda dini doktrinleri dikkate alma eğilimiyle doğru orantılı olarak gelişmekteydi. (Şeker, 2012:9) Bu yüzden dini doktrinler bağlamında felsefenin ele alınması İslâm düşünürleri tarafından yaygın olarak yapılan bir davranıştı.

İslâm felsefesinden önce de din-felsefe münasebeti ile ilgili çalışmalar yapılmış ve birçok düşünür tarafından bu mesele ele alınmıştı. Ancak “İslâm filozofları etkilendikleri ve yararlandıkları filozofların yaşadığı dünyadan birçok bakımdan

farklı; tevhid esasına dayanan, âlemi bir bütün olarak algılayan, dünyadaki hayatı düzenleyip belli kurallara bağlayan, öteki hayat için de yeni bir bakış açısı sunan İslâm'ın evreninde yaşamışlardır.” (Bircan, 2010:31) Bu durum tabii olarak diğer medeniyetlerden etkilenmekle birlikte kendi kültür ve medeniyetlerinden ileri gelen yeni problem ve etkilere de sebebiyet vermiştir. Dahası düşünürler bir yandan dini problemlere rasyonel bir çerçeve çizmeye çalışmış bir yandan da geçmiş kültürlerin felsefelerini anlamak ve bu meselelerle ilgilenmek zorunda kalmışlardı.

Düşünürler yeni karşılaştıkları bu problemleri İslâm inanç esasları ve Yunan dünyasından miras aldıkları felsefi-bilimsel yöntemleri kullanarak çözmeye çalışmışlardı. Böylece onlar, batıdaki skolastiklerden farklı olarak, yürüttükleri bu çalışmalarla kendi dinlerini felsefi bir temele oturtarak, Kur'an öğretisini, akıl ile uyumlu hale getirmiş ve inancı akılsallaştırmışlardı. (Thilly, 2002:314)

Düşünürler, yeni fikir ve doktrinleri ele alırken dini kaidelere zarar vermeden ve rakiplerini tatmin edecek açıklamalar getirme çabası içerisindeydiler. Böylece rakiplerinin düşünce sistemlerindeki inceliği kavramanın yanı sıra eksiklerini belirleyebilmek için de üslûplarını geliştirmiş ve hitabetlerini daha ileri bir düzeye çıkartmak zorunda kalmışlardı. (Şeker, 2012:6-7) Fikri anlamdaki bu çabaları, fiili olarak kucaklamış oldukları medeniyetleri, fikri olarak da kucaklamalarını sağlamıştı. Bu kucaklama İslâm düşünce geleneğinin kurulması ve şekillenmesinde etkili olduğu gibi bu medeniyetlerle fikri anlamda bir köprünün kurulmasını da sağlamıştı.

İslâm felsefe geleneğinde din-felsefe uzlaştırması alanında önemli çalışmalar yapmış olan Fârâbî, temelde Antik Yunan felsefesi ile İslâm'ı birbiriyle uzlaştırma çabasıdadır. Bu uzlaştırma meselesi temelde din ve felsefe uzlaştırması çerçevesinde şekillenmektedir. İslâm ile klasik Yunan felsefesi arasında mevcut olan birçok benzerlikten hareketle felsefe ile din ve akıl ile

inancın birbiriyle uzlaştırılabileceğini, hatta bir ve aynı amaca hizmet eden, hakikatin iki farklı yolu olduğu kanaatindedir. Çünkü o, doğru bir şekilde anlaşılabilir ve kavranan din ile hakiki felsefi bilgi arasında hiçbir zıtlık görmemektedir. Ancak “Felsefe gerçekten hakikatin bilgisi olsaydı, Platon ve Aristoteles aynı meseleyi zıt anlamlarda yorumlamazlardı.” şeklinde oluşan eleştiriden dolayı din ve felsefe uzlaştırmasından önce Platon ve Aristoteles uzlaştırmasına giderek, bunun üzerine “*Platon ve Aristoteles Felsefelerinin Uzlaştırılması*” adında bir makale kaleme almıştır. Bu iki düşünür arasında herhangi bir çatışma ya da zıtlık olmadığını, var olan zıt durumunda tamamen farklı kavrayış ve aktarma şekillerinden kaynaklandığını söylemektedir.

Fârâbî’ye göre, bu farklılıklar İslâm düşüncesi için de geçerli bir durumdur. İslâm’ın çeşitli anlaşılma ve kavrama biçim ve seviyeleri vardır. Bu seviye ve farklılıklar insandan insana değiştiği gibi toplumdan topluma da değişiklik göstermektedir. Örneğin, geleneksel yaşayış tarzından kaynaklı, dini doktrinler üzerinde hiçbir zihinsel işlem gerçekleştirilmeden ve sorgulamadan direk olduğu gibi kabul etme bir kavrama biçimidir. Bu kavrama biçimi, akılın en basit anlama seviyesidir. Akla ve akli olan her şeye önem verip, her türlü akılsal ve ruhsal olanı bilme ve bunu anlama için çaba gösterme de akılın en üst anlama seviyesidir. Bu seviye ilim ve felsefe ile uğraşanlara mahsus bir seviyedir. Bu anlama biçimi İslâm’ın en üstün anlama biçimi olduğuna göre ve felsefe de tam olarak bunu karşılayabilecek tek şey olduğundan, Fârâbî İslâm düşüncesine en uygun olanın felsefe olduğuna inanmaktadır.

Felsefe üst düzey anlama seviyesine sahip belirli bir seviyede küçük bir topluluğa hitap etmektedir. Din ise avam halka hitap eden genel bir disiplindir. Filozof tek başına yaşayamayacağı gibi avam halk da filozof olmadan yaşayamaz. Aslında burada Fârâbî uzlaştırmadan öte bu iki alanın birbiri ile olan

ilişkisi ve birbirlerine olan ihtiyaçları bağlamında yaklaşmaktadır. (Tekin, 2009: 209)

Fârâbî, yukarıda da söz ettiğimiz gibi, din ve felsefe uzlaştırmasını temelde Platon ve Aristoteles felsefelerinin uzlaştırılmasından geçtiğini düşündüğünden öncelikle bu iki düşünürün felsefelerini ele alarak işe başlar. Ona göre, Platon'un felsefesi metafizik öğelerin ağır bastığı ve daha çok dini bir felsefi sistemin oluşturulmasında gerekli olan bir felsefe iken, Aristoteles'in ki daha rasyonel ve gerçekçi yapı da, daha akli ve fiziksel öğelere götürmek için gerekli bir sistemdir. Aralarındaki bu farklılık, beraberinde zıtlığı getirmez, aksine hakikate farklı yollarla ulaştıklarını gösterir. Ona göre, *“ikisi arasında söz konusu edilen ayrılığın sebebi –her iki kişi arasında olacağı gibi- tabiat gücünün birinde eksik, ötekinde fazla olmasından başka bir şey değildir.”* (Fârâbî, 225) Bu durum iki düşünürün bütün fikirlerinin aynı olduğu anlamına gelmediği gibi tamamen farklı olduklarını da göstermez.

Fârâbî gerçek anlamda din ve felsefe arasında bir ayırım ve çatışma olmadığını savunur. Ona göre “Din, felsefenin taklidi olduğuna göre ikisi gerek amaç gerekse içerik bakımından bütünsel bir tablo oluşturmaktadır.” (Korkut, 2012:158) Bu iki disiplini bir biri dışında düşünmek olanaksızdır. Ki tarih boyunca da yolları hep kesişmiştir.

Fârâbî meseleyi şu satırlarla özetler: “Din, kıyas sanatlarının tamamını anlattığımız tarz ve tertibe göre birbirinden ayrıştıktan sonra olgunlaşmış felsefeye tabi olduğundan son derece iyi, doğru bir din olur. Ancak felsefe henüz gayet iyi bir şekilde kesin-burhânî hale gelmemiş, aksine görüşleri henüz hatabî, cedelî veya sofistlik yollarla doğrulanmışsa onun bütününde, büyük bir kısmında veya çoğunda tamamı yanlış olup farkına varılmamış görüşlerin bulunması imkânsız değildir ve o, zannî veya çarpıtılmış bir felsefe olur. Bir din, ardından bu felsefeye tabi olursa onda pek çok yanlış görüş bulunur. O yanlış görüşlerin

birçoğu alındığı ve bunların yerine misalleri konulduğunda o din, hakikaten daha uzak olup bozuk bir din olur, ama onun bozukluğu fark edilmez. Bundan daha da bozuğu, ondan sonra bir yasa koyucunun gelerek dinindeki görüşleri kendi zamanındaki felsefeden almaması, aksine ilk dinde vazedilen görüşleri hakikat olarak görüp onların misallerini alması ve bu misalleri halka öğretmesidir. Ondan sonra başka bir yasa koyucu gelir de bu ikinciye tabi olursa o, daha da bozuk olur. O halde din, ancak dinin birinci tarzda oluşturduğu bir millette meydana gelir. Fakat iki tarzdaki din, ancak felsefeden sonra ortaya çıkar: Ya gerçekte felsefe olan kesin felsefeden sonra ya da gerçekte felsefe olmadığı halde felsefe olduğu zannedilen zannî felsefeden sonra olması ise dinin onların kariha, fitrat ve nefislerinden kaynaklanması durumunda olur.” (Fârâbî, 2008: 88-89)

Yani ona göre, katı bir din ve asıl amacından sapmış olan felsefe yüzünden din ve felsefenin yolları ayrılmıştır. Fârâbî bu ayrımı çok iyi yaparak gerçek felsefi bilgi ile değişime uğramamış, saptırılmamış dini ayrı tutarak temelde bu ikisinin bir farklılığa sebebiyet vermediğini vurgulamaktadır. Ne yazık ki değişen zaman ve saptırılan din ve yanlış anlaşılmış felsefe yüzünden bu iki alan bir problem yumağı olarak kalmıştır. Ki bu yüzdendir ki Fârâbî'nin El-Medîne'si bazı çevrelerce ütopya olarak kabul edilmiştir. Ancak Fârâbî gerek dini gerekse de felsefi anlamda bu uyumun sağlanabileceği bir toplumun varlığından şüphesi yoktu. Hz. Peygamber dönemi ve ondan sonra gelenler gerçek ve hakiki dini yaşamışlardı. Aynı şekilde felsefi anlamda ilk dönem felsefi çalışmalarda bu yönde ilerlemişti. Ne zaman ki bu iki alanda insanlar dini kendi isteklerine göre şekillendirdi ve felsefe amacından saptı ortaya böyle bir çatıma çıktı. Yani Fârâbî'ye göre, bu çatışma ya da zıtlık zâtî değil ârızî'dir.

SONUÇ

Fârâbî'nin felsefi çalışmalarıyla Yunan ve Helen felsefesi yeniden canlanmış, uzun yıllar bir kenarda bekleyen Platon ve Aristoteles tekrar ele alınarak, felsefi görüşlerinin yeni bir dilde hayat bulması sağlanmıştır. Böylece Fârâbî, bu çabasıyla gerek İslâm dünyası, gerekse Yahudi ve Hristiyan Orta Çağ dünyası için mümkün bir felsefe türünün, dinsel yasa ile antik felsefe arasında bir uyum ve uzlaştırma gerçekleştirilmesine dayanan türün en güzel örneklerini vermiştir. (Aydınlı, 2010:17)

Fârâbî, kendinden sonra gelecek olanlar için felsefi bağlamda birçok alanın çerçevesini çizmiş, ana problemleri tespit ederek, bu problemlere verilebilecek cevaplara yaklaşık olarak temel teşkil edecek cevaplar sunmaya çalışmıştır. Böylece, İbn Rüşd'e kadar devam eden süreçte İslâm dünyasında Fârâbî'nin çizmiş olduğu bu yol takip edilmiş ve onun kavram ve görüşlerinden yararlanılmıştır. (Aydınlı, 2010: 17)

Din-felsefe uzlaştırması da Fârâbî'nin felsefi sisteminde önemli bir yer teşkil eder. O felsefenin İslâm dünyasında kabul görmesi adına din ve felsefenin temelde aynı amaç için hareket ettiklerini düşünür. Ancak dönemin en bilinen düşünürleri Platon ve Aristoteles arasındaki zıt görüşler felsefi bilginin hakikatin bilgisi olmadığı görüşüne sebebiyet vermiştir. Fârâbî, bu güçlüğü aşmak için iki düşünürün görüşlerini uzlaştırmaya giderek felsefi bilgiyi temellendirmeye çalışmıştır.

Birçok düşünür düşünce tarihi içerisinde bu iki alanın uzlaştırılması ya da her hangi bir çatışma içermiyor olduğu konusunda çalışmalar yapmıştır. Fârâbî de bu konuya titizlikle değinmiş ve bu meseleye özen göstermiştir. Ona göre İnsanın uğruna yaşadığı tek amaç mutluluktur. "Mutlu olabilmenin yolu doğru bilgidir. Doğru bilgi ise felsefi bilgidir." (Fârâbî, 2012: 14) Felsefi bilgiye olan bu ihtiyaç kadar dine olan ihtiyaç da aynı doğrultuda önemlidir. Bu yüzden bu iki alanın varlığı ne kadar zaruri ise birbiri ile münasebetleri de o derece

zaruridir. (Tekin, 2009: 209) Fârâbî bu ihtiyacı görmüş ve bu yüzden çalışmalarına dinsel-felsefî bir yapıda şekil vermiştir.

KAYNAKÇA

- Arslan A. , (2006), *İlkçağ Felsefe Tarihi Plotinus, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- Aydınlı Y. , (2010), *Fârâbî*, İstanbul: İsam Yay.
- Bircan H. H. , (2010), *İslâm Felsefesine Giriş*, İstanbul: Ensar Yay.
- Fârâbî, (2012), *Tahsilu's Sa'âda*, (çev. Ahmet Arslan), Ankara: Divan Kitap.
- Fârâbî, (2008), *Harfler Kitabı*, (çev. Ömer Türker), İstanbul: Litera Yay.
- Fârâbî, *Eflatun ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması*, (çev. Mahmut Kaya), Felsefe Ar.
- Korkut Ş. , (2012), “*Meşşâî Geleneğin Kurucu Filozofu: Fârâbî*”, (edt. Bayram Ali Çetinkaya), Ankara: Grafiker Yay.
- Sunar C. , (2004), *İslâm'da Felsefe ve Fârâbî I*, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yay.
- Şeker F. M. , (2012), “*Entelektüel Zümreleri Dönüştürmenin Kavramsal Aracı Olarak Sudûr Teorisi*”, M.Ü. İ.F.D.
- Tekin A. ,(2009), *Fârâbî'de Felsefenin Serüveni*, Ankara: Araştırma Yay.
- Thilly T. , (2002), *Felsefenin Öyküsü Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*, (çev. İbrahim Şener), İstanbul: İzdüşüm Yay.